

УДК 327(091)

Моравець Норберт

<https://orcid.org/0000-0001-5025-5528>

доктор, ад'юнкт,

Університет імені Яна Длугоша в Ченстохові,

Чехонстов, Польща,

morpor@wp.pl

Ластовський Валерій Васильович

<http://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

ID: V-2549-2018

доктор історичних наук, професор,

Київський національний університет культури і мистецтв,

Київ, Україна,

lastov@ukr.net

**ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ.
НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН:
ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ
(Частина I)**

Сьогодні перспективним науковим напрямом є історіографія міжнародних відносин, до якої належить вивчення багатьох теоретичних і практичних аспектів. Нині практично відсутні історіографічні дослідження фортифікаційних систем як одного із факторів міжнародних відносин.

Методологічною основою для даного дослідження став історіографічний метод, поєднаний з іншими загальними науковими методами. Джерельною основою (історіографічною) для роботи послужили наукові дослідження сучасних українських авторів.

Метою статті є наближення читача до досягнень сучасної української історіографії у сфері дослідження укріплень, що знаходяться на території сучасної України. З'ясовується, що дослідники розглядали укріплення з різних точок зору, вважаючи їх військовими будівлями, історичними пам'ятками, архітектурними комплексами, а також культурними явищами, які мають незаперечний вплив на існування фортифікаційної бригади та місцевої громади.

Дослідження є україномовною версією публікації «Historyk w świecie szanćów, bastionów, rawelinów... XVIII-wieczne obiekty fortyfikacyjne leżące na terenach dzisiejszej Ukrainy we współczesnej historiografii ukraińskiej» (в друці).

Ключові слова: Україна, фортеці, XVIII ст., українська історіографія, міжнародні відносини.

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

Norbert Morawiec, Doctor, Adjunct, Jan Długosz University in Częstochowa, Częstochowa, Poland

Lastovskyi Valerii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Fortification objects of the end of the XVII–XVIII centuries on the Ukrainian territories in the context of international relations: historiographical aspects (part I)

A promising scientific direction for today is the historiography of international relations. It involves the study of many theoretical and practical aspects. Today there are virtually no historiographical studies of fortification systems as one of the factors of international relations.

The methodological basis for this study was a historiographical method combined with other general scientific methods. The logical and problem-chronological methods are also used. The source of the work was the scientific research of contemporary Ukrainian authors. The aim of this paper is to introduce the reader to the achievements of current Ukrainian historiography with regard to research into fortifications situated in the territory of the present-day Ukraine. It has to be noted that the researchers discussed in the paper have studied the fortifications from different perspectives, describing them as military installations, historic sites, architectural complexes, but also as cultural phenomena, having an unquestionable influence on the existence of the fortification crew and the local community.

The study is a Ukrainian version of the publication “Historyk w świecie szanieców, bastionów, rawelinów.... XVIII-wieczne obiekty fortyfikacyjne leżące na terenach dzisiejszej Ukrainy we współczesnej historiografii ukraińskiej”.

Key words: Ukraine, fortress, XVIII century, Ukrainian historiography, international relations.

Моравець Норберт, доктор, ад'юнкт, Університет імени Яна Длугоша в Ченстохові, Чехонстов, Польща

Ластовский Валерий Васильевич, доктор исторических наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Фортификационные объекты конца XVII–XVIII вв. на территории Украины в контексте международных отношений: историографические аспекты (часть I)

Сегодня перспективным научным направлением является историография международных отношений, которая занимается изучением многих теоретических и практических аспектов. В настоящее время практически отсутствуют историографические исследования фортификационных систем как одного из факторов международных отношений.

Методологической основой для данного исследования стал историографический метод, совмещенный с другими общими научными методами.

Ключевой основой (историографической) для работы послужили научные исследования современных украинских авторов.

Целью статьи является приближение читателя к достижениям современной украинской историографии в области исследования укреплений, находящихся на территории современной Украины. Выясняется, что исследователи рассматривали укрепления с разных точек зрения, считая их военными строениями, историческими памятниками, архитектурными комплексами, а также культурными явлениями, которые имеют неоспоримое влияние на существование фортификационной бригады и местной общины.

Исследование является украиноязычной версией публикации «Historyk w świecie szanćów, bastionów, rawelinów ... XVIII-wieczne obiekty fortyfikacyjne leżące na terenach dzisiejszej Ukrainy we współczesnej historiografii ukraińskiej» (в печати).

Ключевые слова: Украина, крепости, XVIII в., украинская историография, международные отношения.

Вступ. Міжнародні відносини як один із рівнів суспільних відносин проявляються у різноманітних формах та процесах, серед яких найбільш яскраво вираженими і проблемними для людства були міжнародні конфлікти. З метою запобігання їм впродовж тисячоліть вироблялися різноманітні засоби і методи, що впроваджувалися на практиці. Серед них – створення ефективної фортифікаційної системи, яка могла б використовуватися як для оборони, так і для наступальних дій, але водночас могла мати й інші цілі, пов’язані з геополітичними, соціальними, економічними та навіть культурними процесами. Для з’ясування всього цього необхідне не лише вивчення суто документальних матеріалів, але й опанування науковими уявленнями щодо них. У комплексі такий підхід дає можливість використання наукових напрацювань не лише для теоретичних обґрунтувань, а й для можливого практичного використання тих же фортифікаційних споруд (зокрема їх залишків) в окремих сферах міжнародних відносин сучасності – наприклад, у культурній дипломатії, налагодженні міжнародного туризму, поширенні позитивного образу на міжнародній арені через популяризацію історичного минулого тощо. Водночас, для нинішніх науковців буде надзвичайно важливим спробувати вписати все це в контекст історії міжнародних відносин (Lastovskyi, 2018).

Аналіз останніх досліджень. Фактично історіографічних комплексних досліджень саме в цьому напрямі українська наука на сьогодні ще немає. Тому тут можемо зауважити про досить значні перспективи у проведенні наукових досліджень з цього питання. Але варто відзначити, що сам науковий процес систематичного вивчення фортифікаційних споруд на території сучасної України розпочався ще в XIX ст., відповідно до тодішньої наукової методології, а мав

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

продовження вже в XX ст. і в нинішньому столітті, хоча зі змінною інтенсивністю (Ivchenko, Parkhomenko, 2009; Omelchuk, 2012).

Нова хвиля зацікавлень щодо дослідження укріплень на теренах України розпочалася в 1990-х рр. Викликана вона була потребою нового, наукового осмислення минулого, у зв'язку зі змінами, що відбувалися в українській пострадянській дійсності. Науковці прагнули дивитися на фортифікації з різних перспектив, розглядаючи їх як військові споруди, історичні пам'ятки, архітектурні комплекси, а також як культурні явища, що мали незаперечний вплив на співіснування гарнізонів і місцевого населення. Дослідники звертали увагу ще й на міжнародні обставини відповідного досліджуваного періоду. І це зрозуміло, адже фортифікаційні споруди – це передовсім наслідок формування безпекового фактору. Як писала Ольга Сіткарьова: *«Особливості фортифікаційних споруд, характер їх просторової структури і історичної динаміки найтіснішим чином пов'язані з еволюцією воєнно-політичної ситуації, вдосконаленням матеріально-технічного забезпечення армії, тактикою і стратегією збройної боротьби, рівнем розвитку воєнно-інженерної науки, будівельної справи, архітектури і багатьма іншими, на перший погляд зайвими моментами історичного процесу»* (Sitkareva, 1997, р. 3). Все це – як зауважила дослідниця – стає джерелом містким і насиченим, це – *«джерело різноманітної історичної інформації, джерело, без звернення до якого неможливе ні пізнання минулого, ні збереження його для нащадків»* (Sitkareva, 1997, р. 3). Тому не дивно, що ті фортифікаційні споруди, які знаходяться на теренах України, стали об'єктом змістовних студій як українських, так і зарубіжних вчених. При цьому дослідження – в межах різних наукових напрямів – стимулювали розвиток сучасних українських знань щодо історії фортифікаційних споруд та надихали на роздуми щодо реставрації і охорони пам'яток, відшукування сучасних методів реконструкції військових об'єктів, а також використання набутих знань у розвитку сучасних міжнародних культурних відносин, зокрема в сфері «замкового туризму» (Rutynskyi, 2007; Tertychna, 2010).

Тематика, пов'язана з фортифікаціями сучасної України, також постійно перебуває і в полі зору наукових досліджень польських істориків (Borek, 2001; Ciesielski, 2013; Ciesielski, 2016; Dybaś, 1998; Janczykowski, 2000; Janczykowski, 2005; Król-Mazur, 2008; Perłakowski, 2009; Pilarczyk, 1997). Це простежується хоча б із програми міжнародної наукової конференції *«Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Rzeczypospolita Obojga Narodów i kraje ościenne»*, котра проходила 24–25 квітня 2015 р. у Ченстохові. Наукові дослідження істориків надихнули на наукові дискусії і водночас стимулювали розвиток спільних польсько-українських досліджень з окресленої тематики. Наша стаття також має свій внесок у таке дослідження і співробітництво, а її предметом є ознайомлення читача з досягненнями української історіографії в галузі вивчення укріплень, розташованих у межах сучасної України.

Формулювання цілей статті. Головним завданням публікації є з'ясування стану сучасної української науки стосовно вивчення появи та функціонування фортифікаційних укріплень на теренах сучасної України кінця XVII–XVIII ст. в контексті тодішніх міжнародних відносин – в межах дій таких суб'єктів та об'єктів міжнародних відносин як Річ Посполита, Російська імперія, Османська імперія, Кримський ханат, Гетьманщина і Запорозька Січ.

Виклад основного матеріалу. Рік 1989 відкрив новий період в історії української науки (зокрема й історіографії), і мав вплив на вчених для нових детальних досліджень систем фортифікації. Дослідники зосередили свою увагу, насамперед, на конкретних структурах оборони і ще не намагалися зробити більш ширші узагальнення (не кажучи вже про узагальнення стосовно міжнародних відносин). Саме тоді на цю тему стали з'являтися перші публікації в науковому журналі «Пам'ятки України», метою якого було оприлюднення результатів дослідницької діяльності, пов'язаної з охороною пам'яток. У його матеріалах переважала тематика дослідження середньовічних укріплень, яка найбільше цікавила як фахівців, так і широке коло читачів, зокрема, була зосереджена увага на пам'ятках, пов'язаних з історією українського козацтва. Одна з перших тут публікацій на цю тему належала співробітнику Інституту теорії архітектури і містобудування Володимиру Ленченку – «Остання козацька столиця на Дніпрі» (Lenchenko, 1989, pp. 38–42). Її автор – не вдаючись до аналізу історичних подій – спробував відтворити вигляд Запорізької Січі XVIII ст. З його точки зору, на архітектуру та планування структури фортифікації вплинули «історичні умови, особливості січового побуту, багатовікові традиції зодчества». Ця тематика була ним продовжена і в наступних номерах журналу, зокрема – щодо Кам'янської Січі в 1730-х рр. (Lenchenko, 1990, pp. 20–22).

У цей же період археологічні залишки Запорозької Січі досліджував відомий український історик і археолог Дмитро Телегін. Його дослідження знайшли своє відображення в багатьох працях (Telehin, Voiko, 1993; Telehin, 1991; Telehin, 1997). Вивчення ним козацької фортифікації та інших укріплень (від пізнього середньовіччя до XVIII ст.), продовжувалося разом з іншими дослідниками, пов'язуючи питання історії і археології. Так, у колективній праці українських авторів «Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.» вказувалося на необхідність проведення польових досліджень для того, щоб відтворити топографічну мережу укріплень (Telehin, ed., 1997; Tytova, 2011, pp. 240–247). Вони відзначали, що вивчаючи таку мережу не слід забувати і про військову роль церков і монастирів, що стали частиною системи мурованих і земляних укріплень (Telehin, ed., 1997, pp. 157–170). У той же час вони виступали за необхідність виявлення соціально-культурної ролі фортифікацій, що були частиною повсякденного життя місцевого населення. Разом з тим, незважаючи на думку авторів, що фортеці були розроблені відповідно до західних стандартів, все ж таки

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

варто зауважити, що їм потрібно було б звернути більше уваги на їх місцевий характер, участь навколишніх майстрів (столярів, мулярів, малярів, різьбярів у будівельних та оздоблювальних роботах (Telehin, ed., 1997, p. 159). Власне, саме до такої думки прийшли історики вже в наступні десятиліття.

На початку 90-х рр. XX ст. також розвиваються й інші напрями досліджень укріплень в Україні. Вже в 1993 р. Олександр Лесик, на основі аналізу значної літератури, зробив першу спробу узагальнити інформацію про існуючі укріплення (Lesyk, 1993). За його словами, на території України (на момент публікації) було 116 пам'яток «оборонної архітектури». У той же час він зазначив, що найбільше із них «з історичних причин» збереглося у Західній Україні (Lesyk, 1993, p. 17). У своїй історично-архітектурній праці дослідник подав загальні характеристики збережених фортець і їх плани. Проте варто зазначити, що ця книга має специфічний характер завдяки своїй практичній меті. Автор прагнув розкрити можливості адаптації фортечних комплексів до сучасних потреб, зокрема, щодо використання їх як туристичних комплексів.

Цілковито природно, що дослідники передовсім зосереджувалися у своїх працях на найбільш відомих фортифікаційних спорудах, зокрема на укріпленнях Києва. Так, ще у дослідженнях більш ранніх авторів значну частину інформації про фортеці XVIII ст. у Києві можна знайти ще в роботах Дмитра Меньшова (Men'shov, 1913) і Сергія Петрова (Petrov, 2008, Petrov, 2012), а також в працях, що стосуються і XIX ст. – в публікаціях Миколи Єпанчина (Epanchin, 1911, pp. 1–8), Петра Сміяна (Smilian, 1946) і Тетяни Слюдікової (Sliudikova, 2009, pp. 61–69). Проте, у 1997 р. з'явилася ґрунтовна монографія Ольги Сіткарьової, присвячена фортеці Києва у XVIII та XIX ст., в якій історія цієї оборонної структури дослідником була відтворена не тільки на підставі опублікованої літератури, але, насамперед, ще й на підставі аналізу архівних джерел (зокрема російських) (Sitkareva, 1997). Монографія містить матеріали, які дозволяють простежити за проектуванням і будівництвом кам'яних та земляних укріплень, а також веж, казарм, порохових складів, арсеналу та інших об'єктів київської фортеці. Окрім того, автором було представлено етапи її будівництва впродовж усього XVIII ст. Дослідниця показала процес створення підземних структур фортеці. Вона звернула також увагу на цілий комплекс проблем будівельно-ремонтних робіт, зацікавленість тих, хто приймав рішення в питаннях периферійної інфраструктури, проблеми організації навколишньої забудови перед очікуваною в майбутньому військовою діяльністю і необхідністю забезпечення комунікацій (доріг і мостів). Крім того, вивчені архівні документи дозволили дослідниці показати ту складну роботу, яку повинні були здійснити інженери і будівельники з метою виявлення причин зсувних процесів печерських пагорбів (Cherevko, Samoilenko, 2005), а також розробки відповідних засобів для усунення цих перешкод (Sitkareva, 1997, pp. 145–147).

Ольга Сіткарьова також звернула увагу на ще одне важливе питання – необхідність поєднання наукових досліджень укріплень з практичними потребами сучасних навколишніх громад. Як відомо, вони не завжди збігаються. Важливим завданням, наприклад, є пошук і відтворення зовнішнього вигляду колишніх печерських фортець, включаючи весь комплекс, за межами самого міста. Однак, це пов'язано з проведенням широких археологічних робіт, що створювали б труднощі для функціонування локальної спільноти, часто утруднюючи або навіть блокуючи будівництво. Тому цей вид пошуку повинен включати в себе не тільки надання відповідної допомоги для проведення наукових, але, насамперед, із підготовкою відповідного логістичного забезпечення. Тому автор і запропонував аби до генерального плану розвитку міста Києва була вписана програма реконструкції Печерських укріплень, яка б коригувала плани будівництва, існуючі зв'язки і транспортну інфраструктуру міста. Одночасно – на її думку – необхідно було б запланувати програму розвитку існуючих та виявлених фортифікаційних споруд і визначити їм конкретні функції (наприклад, туризм) та ввести їх в практичну діяльність музеїв і навчальних закладів (Sitkareva, 1997, pp. 149–150).

Проблеми, пов'язані з історією Києво-Печерської фортеці також вивчалися і в багатьох більш пізніших публікаціях. В основному це було пов'язано з введенням до наукового дискурсу нововиявлених архівних матеріалів та археологічних знахідок. Деякі з цих публікацій були представлені в спеціальному випуску журналу «Лаврський альманах» (2008). Там ми бачимо статті археологів Гліба Івакіна й Сергія Балакіна та істориків Ольги Крайньої, Сергія Петрова, Миколи Васильєва (Vasil'ev, 2008, pp. 166–176; Ivakin, Balakin, 2008, pp. 9–23; Krainia, 2008, pp. 66–111; Petrov, 2008, pp. 112–165). Важливим завданням перед цими дослідниками постало наукове вивчення історичних та історіографічних джерел. Варто також звернути увагу й на ті матеріали, які були опубліковані в «Лаврському альманасі» в 2013 р Євгенією Чередниченко. Ця дослідниця виявила в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) багато документів, які стосуються інженерно-будівельних робіт в київській фортеці XVIII ст., зокрема опис нагляду групи інженерів за спостереженням над укріпленнями. Без сумніву, першочерговими джерелами для відтворення фортифікації фортеці XVIII ст. є малюнки планів фортеці, виконані у зв'язку з її розбудовою у XIX ст., що були включені до «Каталогу планів Києво-Печерської Лавери» (Cherednychenko, 2013a, pp. 198–214). Ще одним, надзвичайно важливим джерелом, є «Літопис Києво-Печерської фортеці» (Cherednychenko, 2013b, pp. 215–218). Літопис цей, будучи продуктом роботи більш ранніх авторів, був сформований в 1886 р. і потім ще доповнений – мав інформацію про події з 880 по 1904 рр. Вони стосувалися питань військових, розбудови і ремонтів, перебування російського керівництва, діяльності призначених губернаторів, київських митрополитів, комендантів фортеці, окреслювали відносини тих же комендантів з київською владою (листування), з населенням міста

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

чи навколишніх поселень. Цікавим джерелом можуть бути також кріпосні формуляри, що свідчать про проведену інвентаризацію фортечного майна і містять наступну інформацію: рік, опис фортеці, її складові частини, інформацію про каземати, військові будівлі, артилерію, порохові склади, солдат і рекрутів, вартість майна та озброєння. Також корисними можуть бути повідомлення про вплив на фортецю природних явищ: землетрусів, ураганів і повені (Cherednychenko, 2013b, p. 215).

Як зазначалося вище, багато інформації про Київську фортецю в XVIII ст. знаходиться в публікаціях XIX ст. Тому сучасний історик Володимир Милько, обговорюючи долю фортеці в 1810–1812 рр. стверджував, що напередодні російсько-французької війни були ініційовані такі дії, спрямовані на зміцнення обороноздатності основних фортець тодішньої Російської імперії, передовсім тих, які знаходилися в безпосередній близькості до західних кордонів. До уваги авторів цього проекту потрапили і деякі території в околицях Києва. Проте основною перешкодою для проведення тоді масштабних модернізаційних робіт була відсутність достатнього фінансування (Mylko, 2013, p. 97). Варто зазначити, що навіть у XVIII ст. комісії, створені для огляду фортець у свої документах підкреслювали необхідність утримання двох київських фортець – Старокиївської (в оточенні тільки одного зовнішнього валу) і Києво-Печерської. У 1803 р. стан першої з них визначено як незадовільний (ще від «старих часів»), що було наслідком відсутності забезпечення фінансування. І у тому ж самому році була створена ще й спеціальна інженерна експедиція, яка повинна була оглянути Києво-Печерську фортецю. Основною причиною погіршення оборони Києва в межах старих валів (на основі яких була побудована фортеця Старокиївська) було, з одного боку, значне розширення меж міста, а з іншого – їх поступове руйнування від природних факторів. Крім того, місцева адміністрація сприяла їх нищенню, не створюючи належного догляду та, зрозуміло, незважаючи на їх історичний характер. Таким чином, від середини XVIII ст. розпочався поступовий процес руйнування стіни Золотих воріт з навколишнім валом, а з кінцем XVIII ст. зруйнувалася і Софійська брама (міська). Паралельно з цим процесом київський гарнізон був переведений до Печерської фортеці, і врешті-решт «старокиївські вали заросли деревами та чагарниками і стали місцем святкових прогулянок для народу» (Mylko, 2013, p. 98). Беручи до уваги нівелювання цих оборонних структур, а також існування на початку XVIII ст. передмістя навколо фортеці (частково заселеного солдатами), керівництво Києва – напри (Shchitkivskiy, 1931, pp. 319–343) (зокрема в районі між фортецюю і Печерською горою та навколо самої ж фортеці) (Mylko, 2013, p. 98).

Звернувши увагу на дослідження, що стосуються Київської фортеці, перейдемо до тих праць, в яких розглядалися інші оборонні комплекси України XVIII ст. Про розвиток російської стратегії оборони південних кордонів, а також використання фортець і укріплень писав, зокрема, Богдан Моця (Motsia, 2009,

рр. 78–83). На його думку, після входження Лівобережної України під владу Росії (тобто ще у другій половині XVII ст.), козацтву було доручено систему оборони південних кордонів держави від несподіваних набігів орди. Відповідно, існуюча система укріплених міст, потрійна лінія «засік» створювала цілий комплекс оборони, з непрохідними лісами і водоймищами, де розмішувалися розгорнуті армійські полки з артилерією (Motsia, 2009, рр. 80–81). Проте проти безперервних татарських атак ця стратегія виявилася занадто пасивною, особливо в контексті визнання Росією «малоперспективності» боротьби за Крим. Ситуація змінилася на рубежі XVII–XVIII ст., коли почала використовуватися більш активна стратегія козацьких «роз'їздів», котрі повинні були патрулювати, запобігати і захищатися в результаті виникнення загрози, а також здійснювати превентивні напади з метою послаблення військового потенціалу татар. Основним методом нейтралізації ворожих сил в цей період стали глибокі «рейди» на ворожі території, спрямовані на нанесення ударів по стратегічним пунктам і місцям зосередження, з наступним відступом на попередню позицію. Ця стратегія мала на меті перешкодити супернику взяти на себе ініціативу та завадити концентрації його сил. Натомість, у результаті серйозної загрози козаки повинні були знайти захист в укріплених містах-фортецях. Богдан Моця вказував на конкретні приклади таких «рейдів», здійснених за часів гетьмана Івана Мазепи – зокрема на Кизикермен на Дніпрі (нині місто Берислав Херсонської області) і на Очаків на Чорному морі – доводячи, що ці дії сприяли формуванню російської оборонно-наступальної стратегії в першій половині XVIII ст. (Motsia, 2009, рр. 81–83).

Оскільки основу російської воєнної стратегії (в рамках зовнішньої політики) складали фортеці, їх розбудова стала центральним питанням. За часів регентства московської правительки Софії Олексіївни (1657–1704) на територіях Січі було збудовано, між іншим, фортеці: Богородична, Кам'яний Затон та Сергіївська. Дослідження історії першої з них (побудованої у 1688 р.) проводили Віктор Векленко (Veklenko, 2008; Veklenko, 2010; Veklenko, Kovalova, Shalabudov, 2004; Veklenko, Kovalova, Shalabudov, 2008), Ірина Ковальова (Kovalova, 2008, рр. 83–87), Володимир Шалабудов (Shalobudov, 2003, рр. 34–38) та Юрій Мицик [Mytskyk, 2002, рр. 42–43; Mytskyk, 1997, рр. 131–153). Ця фортеця була побудована за наказом князя Василя Голіцина (1643–1714) після першої невдалої Кримської кампанії (1686). Мета її будівництва полягала в контролюванні козацьких походів за річку Самару і обмеженні нападів татар, але водночас вона повинна була служити і в ролі складу та бази для майбутніх запланованих походів на Крим. Ефективність фортеці вже була випробувана під час другого Кримського походу князя Василя Голіцина у 1689 р. Однак, після невдалої воєнної експедиції Петра I до Молдови у 1711 р., відповідно з положеннями Прутського договору як Богородична фортеця, так і інші укріплення – збудовані для боротьби з татарами і турками – були зруйновані. Вирішено було відновити цю фортецю вже під час російсько-турецької війни

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

1735–1739 рр. Тоді граф Бурхард Крістоф фон Мініх (1683–1767) збудував на її місці оборонний редут, що в 1742 р. був перетворений в могутню бастіонну фортецю, названу Новобородицькою. Вона стала частиною системи захисту, відомою під назвою Українська лінія. Наприкінці XVIII ст. ця фортеця вже почала руйнуватися і її залишки були засипані. Віктор Векленко, Ірина Ковальова та Володимир Шалабудов намагалися з'ясувати її топографічне розташування. Простудійовані ними писемні джерела, наявний картографічний матеріал, а також – виявлені археологами під час експедиції Дніпропетровського національного університету – археологічні артефакти (монети, офіційні печатки, прикраси) підтвердили розташування фортеці на місці колишнього міста Самари (Veklenko, Kovalova, Shalabudov, 2008, pp. 219–221).

Подібну долю мали й інші згадані нами фортеці: Кам'яний Затон та Сергіївська. Про першу маємо працю Ігоря Кривка (Kryvko, 2002, p. 193), про другу – Дмитра Філімонова (Filimonov, 2012, pp. 137–139) і Володимира Мільчева (Milchev, 2016, pp. 164–175). Обидві фортеці були відправною точкою для Росії в напрямі Криму і одночасно контролю за рухом козацьких військ. Більш ширше дослідження щодо Сергіївської фортеці були проведені Дмитром Філімоновим. Дослідник намагався відновити її зовнішній вигляд, хоча це й було достатньо важким моментом. Сучасні історики – крім опису руїн фортеці 1932 р. – не мали її планів кінця XVII чи початку XVIII ст. Проте, будівництво укріплень і оборонних позицій Дмитро Філімонов – йдучи слідами попередніх досліджень Дмитра Яворницького (1855–1940) – все ж таки відтворив, дякуючи інформації з «городового розпису» (Fedunkiv, 2017, pp. 139–140). Історія цієї фортеці виявилася кривою. Як писав Володимир Мільчев, під час російсько-турецької війни в 1711 р. її російська залога здалася об'єднаним татаро-козацьким силам. Проте того року росіяни відбили фортецю і захопили 700 козаків разом з їх сім'ями, що перебували у фортеці (3220 жінок та дітей). Було страчено кожного десятого оборонця фортеці, а решту етапували до Сибіру (Mytsyk, 1997, pp. 172–173).

(Закінчення у наступному випуску)

References:

1. Borek, P. (2001). *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków.
2. Cherednychenko, Ye. (2013). 'Kataloh planiv Kyievo-Pecherskoi lavry z fondu inzhenernoi komandy Kyievo-Pecherskoi fortetsi Tsentralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivf Ukrainy' [Catalogue of the Kyiv-Pechersk Lavra plans from the fund of the engineering team of the Kyiv-Pechersk Fortress of the Central State Historical Archive of Ukraine]. *Lavrskiyi almanakh* [the Lavra Almanac], issue 28.

3. Cherednychenko, Ye. (2013). Litopys Kyievo-Pecherskoi fortetsi yak dzherelo z istorii Kyievo-Pecherskoi lavry [Chronicle of the Kyiv-Pechersk Fortress as a source for the history of the Kyiv-Pechersk Lavra]. *Lavrskiy almanakh* [the Lavra Almanac], issue 28.

4. Cherevko, I., Samoilenko, L. (2005). 'Inzhenerno-geologichni faktory deformatsii pamiatok Kyievo-Pecherskoho zapovidnyka' [Engineering and geological factors of deformation of monuments of the Kyiv-Pechersk Reserve]. *Mohylianski chytannia 2004* [Mohyla Readings, 2004].

5. Ciesielski, T. (2013). 'Na peryferiach europejskiej sztuki fortyfikacyjnej. Twierdze państwowe w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w XVIII w.' *Militarne tradycje Kędzierzyna-Koźła, Śląska i Rzeczypospolitej*, T. II. Kędzierzyn-Koźle.

6. Ciesielski, T. (2016). 'Twierdze prywatne w województwach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w.' *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*. Oświęcim.

7. Dybaś, B. (1998). *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*. Toruń.

8. Epanchin, N. (1911). 'Ocherk sobytii 1812 goda v predelakh Kievskogo voennogo okruga' [Essay on the events of 1812 within the limits of the Kiev military district]. *Voенно-istoricheskii vestnik* [Military historical bulletin], no. 7–8, pp. 5–11.

9. Fedunkiv, Z. (2017). *Oboronni sporudy Halytskoi zemli Rusko-ho voievodstva yak obiekty kulturnoi spadshchyny (1434–1772)* [Defensive structures of the Galician land of the Russian Voivodship as objects of cultural heritage (1434–1772)]. D.Ed. The Centre for monuments research of the NAS of Ukraine and USPHCM.

10. Filimonov, D. (2012). 'Serhiivska fortetsia: malovidoma pamiatka Prysamaria kintsia XVII – pochatku XVIII stolit' [Serhiiv Fortress: a little-known landmark of the Saisamaria at the end of the XVII – beginning of the XVIII centuries]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* [New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine], issue 21, part 2, pp 137–149.

11. Ivakin, H., Balakin, S., (2008). 'Rozkopky na terytorii Staroho kyivskoho Arsenalu 2005–2007 rokiv' [Excavations on the territory of the Old Kiev Arsenal 2005–2007]. *Lavrskiy almanakh* [The Lavra Almanac], issue 21, pp. 9–23.

12. Ivchenko, A., Parkhomenko, O. (2009). *Ukraina. Fortetsi, zamky, palatsy* [Ukraine. Fortresses, castles, palaces]. Kyiv: Kartohrafiia.

13. Janczykowski, J. (2000). 'O potrzebie badań fortyfikacji Kamieńca Podolskiego'. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, T. I. Kraków.

14. Janczykowski, J. (2005). 'Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy'. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, T. II. Kraków.

15. Kovalova, I. (2008). 'Novi svichennia vkhodzhennia ukraïnskoi kozatskoi starshyny do skladu harnizonu Bohorodytskoi fortetsi naperedodni viiny 1735–1739 rr.'

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

[New evidence of the Ukrainian Cossack elder entry in the Blessed Virgin fortress garrison on the eve of the war of 1735–1739]. *Sicheslavskiy almanakh*, issue 3, pp. 83–87.

16. Krainia, O. (2008). ‘Novi materialy do istorii Voznesenskoho Pecherskoho monastyria’ [New materials to the history of the Ascension Monastery of the Pechersk]. *Lavrskiy almanakh* [The Lavra Almanac], issue 21, pp. 66–111.

17. Król-Mazur, R. (2008). *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*. Kraków.

18. Kryvko, I. (2002). ‘Kamiany Zaton’. *Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia* [Ukrainian Cossacks: Small Encyclopedia]. Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Premier.

19. Lastovskyi, V. (2018). ‘Istoriia mizhnarodnykh vidnosyn: teoretychnyi format’ [History of international relations: theoretical format]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 1, pp. 34–43. DOI:<https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133330>.

20. Lenchenko, V. (1989). ‘Ostannia kozatska stolytsia na Dnipro’ [The Last Cossack Capital on the Dniipro]. *Pamyatky Ukrainy* [Sights of Ukraine], no. 2, pp. 38–42.

21. Lenchenko, V. (1990). ‘Na horodyshchi Kamianskoi Sichi’ [At the settlement of Kamenskaya Sich]. *Pamyatky Ukrainy* [Sights of Ukraine], no. 1, pp. 20–22.

22. Lesyk, O. (1993). *Zamky ta monastyri Ukrainy* [Castles and Monasteries of Ukraine]. Lviv: Svit.

23. Men'shov, D. (1913). *Staro-Kievskaya i Pecherskaya kreposti* [the Old Kiev and Pechersk Fortresses]. Kiev.

24. Milchev, V. (2016). ‘Serhiivska fortetsia na zemliakh Zaporozhkoï Sichi (1689–1711)’ [The Serhiiv Fortress on the lands of the Zaporozhian Sich (1689–1711)]. *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*. Oświęcim.

25. Motsia, B. (2009). ‘Okhorona kordoniv na Ukraini za doby hetmana Ivana Mazepy’ [Border Guard in Ukraine for the time of Hetman Ivan Mazepa]. *Mohylianski chytannia 2009: Mazepynska doba v kulturi Ukrainy* [Mohyla Readings, 2009: Mazepa's Day in the Culture of Ukraine], pp. 78–83.

26. Mylko, V. (2013). ‘Kyievo-Pecherska fortetsia v 1810–1812 rr.: oboronni zakhody ta ukriplennia’ [Kyiv-Pechersk fortress in 1810–1812: defensive measures and fortifications]. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX stolittia* [Issues on the history of Ukraine XIX – early XX century], issue 21, pp. 97–104.

27. Mytsyk, Yu. (1997). *Kozatskyi kraj: Narysy z istorii Dnipropetrovshchyny XV–XVIII st.* [Essays on the history of Dnipropetrovsk XV–XVIII centuries]. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National University.

28. Mytsyk, Yu. (2002). ‘Bohorodytska fortetsia’ [the Blessed Virgin fortress]. *Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia* [Ukrainian Cossacks: Small Encyclopedia]. Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Premier, pp. 42–43.

29. Omelchuk, B. (2012). 'Vyvchennia, zberezhennia ta vykorystannia zamkiv i fortets Zakhidnoi Ukrainy: istorychnyi aspekt' [Exploration, Preservation and Use of Castles and Fortresses of Western Ukraine: Historical Aspect]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»* [Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"], no. 724, pp. 74–80.

30. Perlakowski, A. (2009). 'Nad granicą z Portą Otomańską. Twierdza kamieniecka w latach 1733–1735'. *Staropolski ogląd świata. Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją. Przestrzeń kontaktów*, T. I. Toruń.

31. Petrov, S. (2008). 'Kyievo-Pecherska fortetsia v mezhakh tsytadeli (kinets XVII–pochatok XX stolittia) [Kyiv-Pechersk fortress within the limits of the citadel (the end of the 17th and the beginning of the 20th century)]. *Lavrskiy almanakh* [the Lavra almanac], issue 21, pp. 112–165.

32. Petrov, S. (2012). *Oboronni sporudy Kyieva X–XIX stolit u konteksti istorii mista i zahalnoho rozvytku viiskovo-fortyfikatsiinoi spravy* [Defensive structures of Kyiv in X–XIX centuries in the context of the city history and the general development of the military fortification]. Kyiv: Ekspres-Polihrاف.

33. Pilarczyk, Z. (1997). *Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku*. Poznań.

34. Rutynskiy, M. (2007). *Zamkovyi turizm v Ukraini. Heohrafiia pamiatok fortyfikatsiinoho zodchestva ta perspektyvy yikh turystychnoho vidrozhennia* [Castler tourism in Ukraine. Geography of fortification architecture monuments and prospects of their tourist revival]. Kyiv: Tsentр uchbovoi literatury [Center for Educational Literature].

35. Shalobudov, V. (2003). 'Bogoroditskaya krepost' v svete poslednikh arkeologicheskikh issledovaniy' [The Blessed Virgin fortress in the light of recent archaeological research]. *Novi doslidzhennia kozatskoi doby v Ukraini* [New research on the Cossack era in Ukraine], issue 12, pp. 34–38.

36. Shchitkivskiy, I (1931). 'Do istorii zabuduvannia mista Kyieva na pochatku XIX stolittia' [To the history of the development of Kyiv in the early XIX century]. *Kyivski zbirnyky istorii y arkeolohii, pobutu y mystetstva* [Kyiv scientific collections on history and archeology, life and art], issue 1, pp. 319–343.

37. Sitkareva, O. (1997). *Kievskaya krepost' XVIII–XIX vv.* [Kiev Fortress of the 18th and 19th Centuries]. Kiev: National Kiev-Pechersk Historical and Cultural Reserve.

38. Sliudikova, T. (2009). 'Zabudova i blahoustrii m. Kyieva v XIX –na pochatku XX stolittia (za dokumentamy kyivskykh derzharkhiviv)' [Building and improvement of Kyiv in XIX and early XX centuries (according to documents of the Kyiv State Archives)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], no. 1/2 (263), pp. 61–78.

39. Smiian, P. (1946). 'Plan oborony Kyieva u Vitchyznianiі viini 1812 r.' [Plan of Kyiv Defense in the Patriotic War of 1812]. *Kyivska pravda*, April 5, no. 71.

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

40. Telehin, D. (1991). *Sichi zaporozkykh kozakiv Nyzovoho Dnipra* [The Zaporozhian Cossacks Sich of the Lower Dnipro]. Kyiv.
41. Telehin, D. (1997). *Chasy kozatski, Sichi Zaporozki* [Cossack Times, Sich of Zaporizhzhia] Kyiv: Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments.
42. Telehin, D. ed. (1997). *Arheologiya doby ukrayinskogo kozactva XVI–XVIII st.* [Archeology of the Ukrainian Cossacks' time XVI-XVIII centuries]. Kyiv: IZMN.
43. Telehin, D., Boiko, V. (1993). 'Arkheolohichni doslidzhennia na Oleshkivskii Sichi u 1991–1992 rokakh' [Archaeological research at the Oleshkovska Sich in 1991–1992]. *Arkheolohichni doslidzhennia pamiatok ukrainskoho kozactva* [Archaeological research of the monuments of the Ukrainian Cossacks], issue 2, pp. 40–43.
44. Tertychna, Yu. (2010). 'Zamkovyi turyzm v Ukraini' [Castle Tourism in Ukraine]. *Heohrafiia ta turyzm* [Geography and Tourism], no. 3, pp. 91–97.
45. Tytova, O. (2011). 'Arkheolohichne vyvchennia Oleshkivskoi Sichi Nyzovoho Dnipra' [Archaeological study of the Oleshkovska Sich of the Lower Dnipro]. *Kraieznavstvo* [Regional Studies], no. 2, pp. 240–247.
46. Vasil'ev, M. (2008). 'Krepostnye steny Nizhnei lavry (istoricheskaya spravka na osnove arkhivnykh i literaturnykh istochnikov)' [The fortification walls of the Lower Lavra (historical background based on archival and literary sources)]. *Lavrs'kii al'manakh* [The Lavra Almanac], issue 21, pp. 166–176.
47. Veklenko, V. (2008). 'Analiz kartohrafichnykh materialiv do istorychnykh toponimiv Nyzhnoho Prysamaria' [Analysis of cartographic materials to the historical toponyms of Lower Samara]. *Perlyny kozatskoho Prysamaria: mistechko Samar ta Bohorodytska fortetsia* [Pearls of the Cossack Samara: Samara town and the Blessed Virgin fortress]. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National University, pp. 31–45.
48. Veklenko, V. (2010). *Natel'nye kresty Samary – Bogoroditskoi kreposti* [Pectoral cross of Samara and the Blessed Virgin fortress]. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National University.
49. Veklenko, V., Kovalova, I., Shalabudov, V. (2004). 'Arkheolohichne vyrishennia dyskusii stosovno roztashuvannia mistechka Samar ta Bohorodytskoi fortetsi' [Archaeological solution of the discussion concerning the location of the town of Samara and the Blessed Virgin fortress]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk* [Ukrainian archeographical yearbook], issue 8/9, pp. 190–221.

50. Veklenko, V., Kovalova, I., Shalabudov, V. (2008). Arkheolohichne vyrishennia dyskusii stosovno roztashuvannia mistechka Samar ta Bohorodytskoi fortetsi' [Archaeological solution of the discussion concerning the location of the town of Samara and the Blessed Virgin fortress]. *Perlyny kozatskoho Prysamaria: mistechko Samar ta Bohorodytska fortetsia* [Pearls of the Cossack Samara: Samara town and the Blessed Virgin fortress]. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk National University, pp. 7–31.

© Моравець Н., Ластовський В. В., 2019